

ORXON-YENİSEY KİTABƏLƏRİ

Türkün ortaq türk dilində müasir dünya mədəniyyətinə məlum ilk yazılı nümunəsi Orxon və Yenisey çayları hövzəsində tapılmış qəbirüstü yazılardır (VI-VIII əsrlər). Həm də bu yazılar başqa bir xalqın yox, məhz türkün öz əlifbası ilədir. XIX əsrin 90-cı illərində Danimarka alimi V.Tomsen tərəfindən deşifrə edilən, bir az sonra rus alimi V.Radlov tərəfindən təkrar oxunan bu qəbirüstü yazılar müxtəlif adlarla tanınır: Orxon-Yenisey abidələri, Orxon-Yenisey kitabələri, Orxon-Yenisey yazıları, əski türk yazıları, qədim türk run yazıları və s. Bu kitabələrin oxunması ilə türk tarixinin və əski türk dilinin öyrənilməsində yeni mərhələ başlayır. Ən sürəkli tədqiqatlar da dil və tarix yönündə aparılmışdır.

Orxon-Yenisey abidələri ilə ədəbi material kimi çox səmərəli məşğul olan İ.V.Steblevadır.

Kitabələrə ədəbi nümunə kimi ilk dəfə P.M.Melioranski diqqəti cəlb etmiş, dilində paralelizmin geniş yer tutmasını söyləmişdir. Paralelizm isə, bilindiyi kimi, bədii-poetik dilin xüsusiyyətidir. F.Y.Korş kitabələrin bəzi sətirlərində türk folklor şeirinin ritmini duymuş, türk şeir poetikası üzrə görkəmli mütəxəssis T.Kovalski buna şübhə ilə yanaşmışdır. A.Şerbak bu yazıların bədii əsər olması fikrini qəti rədd edir. A.N.Bernştam isə bu kitabələri qırğız ədəbiyyatının başlanğıcı sayır.

Avropa və Rusiyadakı ilkin qeydlərdən sonra Türkiyədə əsrin 20-ci illərindən (F.Köprülüdən başlayaraq) müntəzəm şəkildə Orxon-Yenisey kitabələrinə dilçi və tarixçilərlə yanaşı, ədəbiyyatşünaslar da müraciət etmişdir. N.S.Banarlının türk ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı irihəcmli və dəyərli tədqiqatında bu kitabələr haqqında yazılı ədəbiyyat bəhsində məlumat verilmiş, "Tonyukuk kitabəsi"nin müəllifi Yoluq Tiqindən ilk əski türk yazıçısı kimi bəhs edilmişdir.

Əlbəttə, dəbdəbəli üslubda, obrazlı, hətta mənzum ritmik dildə yazılması bu kitabələrin hələ janrını müəyyənləşdirmir. Bir halda ki, onlar qəbirüstü yazıdır, məlumdur ki, ən qədimlərdən qəbirüstü yazıların əksəriyyəti mənzum nümunələrdir. Demək, yalnız ifadə şəklinə görə janra qiymət vermək olmaz. Bizə türkcə mənzum yazılmış lüğətlər, tibb və riyaziyyat əsərləri məlumdur. Bu abidələrin dilini şərti də olsa şeir dili kimi qəbul ediriksə, yenə janr problemini həll etmiş oluruq. Bəşər tarixində məlumdur ki, epitafiyalar müəyyən həcmə hüdudlanır, Orxon kitabələri isə çox genişdir, təfərrüatlıdır, ortaq başlanğıc dövrünün ədəbi hadisəsidir.

Bu baxımdan bu yazılar salnamə tipinə də uyğun gəlir: türkün tarixi haqqında, tarixi şəxsiyyətləri haqqında qiymətli məlumatlar var. Onlarda bu məlumatların tarixi həqiqət olub olmaması başqa dillərdə, məsələn, çincə, ərəbcə yazılmış əsərlərdə də təsdiqlənir. Ümumi coğrafi istiqamətlər, dəqiq koordinatlar, konkret ölkələr, xalqlar, etnoslar, insan adları bu abidələrdə tarixi reallıqdır. Bunu da nəzərə almalıyıq ki, qədim salnamələrin dili üçün də dəbdəbəli ifadə, güclü obrazlılıq səciyyəvidir.

Kitabələri diqqətlə öyrəndikdən sonra “bu, bədii əsərdirmi?” sualını verən İ.V.Stebleva belə nəticəyə gəlir ki, Orxon kitabələri tarixi-qəhrəmanlıq poemalarıdır. Bu təyinatə əsaslı etiraz etmədən, həm məzmununu, həm də dil-ifadə tərzini nəzərə alaraq, həmin kitabələri trilogiya biçimində bədii-sənədli qəhrəmanlıq dastanları saymaq olar: “Kül tiqin”, “Bilgə kağan”, “Tonyukuk”*. Bu əsərlər məzmununa görə bir-birini tamamlayır və formaca uyğundur – trilogiya tələblərinə cavab verir.

“Kül tiqin”. Kitabələrin içində həm həcminə, həm də bədii mükəmməlliyinə görə Kül tiqinin şərəfinə qazılmış yazı xüsusi yer tutur. Kitabənin həcmi bütünlüklə 71 abidə sətirinə bərabərdir.

“Kül tiqin” Göy Türk dövlətçilik tarixində böyük şöhrət sahibi olmuş İltəriş (Qutluq) kağanın oğlanlarından biridir. Göy Türk dövlətinin əski qüdrətinin bərpa olunmasında böyük qardaşı Mərgənlə (Mogilyan – gələcəkdə Bilgə kağan) birlikdə Kül tiqin tarixi qeyrət göstərmişdir. Bu qardaşlar Göy Türk dövlətini böhrandan qurtarmış, türkün Çin köləliyindən qurtarmasına nail olmuşlar. Qardaşların o tarixi işi bu kitabələrdə əks olunur ki, müdrik, qoçaq başçısı olanda türk qüdrətli millət olur, güclü dövlət qurur. Nadan, tamahkar, yalançı başçının əlində qalanda türk kölə olur, dövlətini itirir. Millətin təşkilində, dövlət quruculuğunda müdrik kağanın rolunu, ümumiyyətlə, tarixi şəxsiyyətin dəyərini gələcək türklərə örnək göstərmək üçün bu kitabə-abidələr ibrət mənbəyi kimi yaradılmışdır.

* Bu kitabələrə şərti olaraq dastan, mənzumə, əsər deyə müraciət ediləcək.